

ՍՈՒՐԲ ԶԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ

ՀԱՅՈՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(ԸՈՐ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ԶԵՏԵՂՄԱՆ ԱՌԹԻՒ)

Ս. Աթոռոյս տարեգրութեանց մէջ, յիշատակելի թուական մը պիտի մնայ, Դիւտ Խաչի տօնին նախընթաց 4 Նոյեմբեր (1950) Ծարաթ օրը, վասնզի՝ Նոյն օրը, երկոյեան ժամերգութենէն վերջ, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Պատր. Տեղապահ Հօր, և մասնակցութեամբ Միաբանութեան հոգեշնորհ վարդապետաց, Ս. Թարութեան Տաճարի մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ, պատրաստուած նկարները օծուեցան եւ նուիրագործուեցան:

Ս. Աթոռոյս վարչութիւնը, աւելի քան հինգ տարիներ առաջ, նկարներու պատրաստութեան գործը յանձնած էր ծանօթ նկարիչ և համբաւաւոր ճարտարապետ Պրուսացի Պ. Մարտիրոս Ալթունեանի, որ 1945ի վերջերը Ս. Աթոռ ժամանեց և սկսաւ գործի: Մ. Ալթունեան ի յայտ բերաւ իր տաղանդը և բոլորին՝ Հանգուցեալ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր և Ս. Աթոռոյս Տնօրէն Ժողովին, ինչպէս նաև պատկերները գնահատող արուեստագէտներու յանձնախումբի գնահատութեան արժանացաւ:

«Ս. Թարութիւն» պատմական և հնախօսական կոչման տակ կը հասկցուին այն բոլոր շինութիւնները կամ շինութեանց ամբողջութիւնը, որոնք՝ Ս. Գողգոթան (Պաշտօնութեան Սրբավայրը) եւ մեր Տիրոջ, Փրկչին Ս. Գերեզմանը (Թարութեան Սրբավայրը) կը ծածկեն: Առաջին առթիւ, իրարմէ բոլորովին տարբեր և հակոտնեայ, հետեւեալ երեք հարցերը, մեր անմիջական ուշադրութեան առարկայ կը դառնան:

1. — Յիշեալ երկու Սրբավայրերուն վաւերականութիւնը:

2. — Յիշեալ երկու Սրբավայրերուն վրայ կառուցուած շէնքերուն նկարագրութիւնը:

3. — Յիշեալ երկու Սրբավայրերուն վրայ կառուցուած շէնքերուն շինութիւնները, կործանումները և փոփոխութիւնները, շինուած և վերաշինուած շէնքերուն յաջորդականութիւնը և անոնց մասին կազմուած պատմութիւնները և այլազան փոփոխութիւնները:

Ամենէն ճիշդ և ամենէն տրամաբանական ուղեգիծը պէտք է նկատի ունենալ այժմ, ինչպստ մեզի համար աւանդական, պատմական, հնախօսական զետեղումը, ցոյց տրուած Սուրբ Տեղեաց, Ս. Գողգոթայի և Ս. Գերեզմանին համար: Անտարակոյս, այս բանը ի յառաջագունէ ընդունուելու պարագային, մեզի մեծ նպաստ պիտի բերեն աւետարանական տուեալները և անոնց յարակից տեղագրական տուեալները: Աւանդական, պատմական և հնախօսական տուեալներու հիմամբ, շէնքերուն յաջորդականութեան պարագան ճշդեղելով, յիշեալ Սրբավայրերուն վաւերականութեան պարագան, մեզի համար աւելի պարզ և աւելի յստակ ըլլալով, ապահով խարիսխ մը կ'ունենանք:

Մեր Տէրը Պիղատոսի պալատէն, ուր տարուեցաւ և մահուան վճիռ ստացաւ, գէպի Գողգոթա լեռը բերուեցաւ, հոովմէացի զինուորներու կողմէն, որոնց հոովմէացի հարկւրապետ մը ևս կը հետեւէր: Հետեւաբար, Գողգոթա լեռը բացուտ, յայտնի և որոշ տեղ մը մըն էր քաղաքէն դուրս և հոն «պարտէզ» մը կար, և աւելին այդ «պարտէզ»ին մօտ, նոր գերեզման կար, ուր, ոչ ոք թաղուած էր: Գողգոթա լեռը, այդ ժամանակ, Հին Երուսաղէմի պարիսպներէն դուրս կը գտնուէր և ի մասնաւորի «խլաբեր կիներ» անուամբ ծանօթ կիներ և ուրիշ հետաքրքիրներ այդ տեղը տեսան: Աւանդութիւնը, պատմութիւնը և հնախօսական տուեալները այդ

տեղւոյն մասին, հիմնական առարկութիւն մը չեն կրնար ընել, քանի որ, անոնք հոն մնացած են, երկար դարեր...

Եւսեբիոս պատմագիրն համաձայն (Ե. դար), Կոստանդիանոս կայսեր հրամանաւ, երուսաղէմի Մակարիոս պատրիարքին առաջնորդութեամբ, 325 թուականին Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և Ս. Գողգոթային վրայ երկու հոյակապ և հոյաչէն եկեղեցիներ կառուցուեցան, ասոնցմէ առաջինը Անասթասիոս կոչուեցաւ, իսկ երկրորդը Մարտիրիոն անուանուեցաւ, Մարտիրիոնին մէջ կը գտնուէր Գիւտ Ուալին Սրբավայրը, ուր՝ երեք խաչերը գտնուած էին, Հեղինէ թագուհիին առաջնորդութեամբ։ Այս երկու հոյակապ եկեղեցիները, իրարմէ Սիւնազարդ Սրահով մը կը բաժնուէին, Անասթասիոս եկեղեցին արեւմտեան կողմը, իսկ Մարտիրիոն եկեղեցին արեւելեան կողմը կառուցուած էին, այս երկու եկեղեցիներուն միջև դէպի հարաւ ըլսւր մը կը գըտնուէր, ուր՝ Գողգոթայի եկեղեցին շինուեցաւ։ Եւսեբիոս պատմագիր իր «Կոստանդիանոսի Կեանքը» (Դ. 46) անունով գըրքերէն մէկուն մէջ կը յայտնէ թէ, ինքը գրած է գիրք մը «Ինչպէ՞ս էր Տիրոջ Տաճարը, ինչպէ՞ս էր Փրկութեան պարիսպը, ինչպէ՞ս էին արքայական սքանչելիքները, ոսկիէ, արծաթէ և թանկագին քարերով նուէրները և այդ բոլորին առատութիւնը»։ Դժբախտաբար այս անփոխարինելի գիրքը կորսուած է։ Եւսեբիոսի նկարագրութեան համաձայն, Կոստանդիանոս կայսեր շինած Պաղիլիքան և Մարտիրիոնը, հսկայ Պաղիլիքա մըն էր, հինգ նաւերով (Nefs) որ շրջապատուած էր արտաքին վերնատուներով, Ս. Գերեզմանին շէնքը, Բոլորաչէնէն (Rotunda) ներքին գաւիթով մը (Atrium) կը բաժնուէր։ Հետեւաբար՝ Պաղիլիքային ճակատը և անոր երկարութեան շառաւիղը դէպի արեւելեան կողմը կը գտնուէր, մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիէն անցնելով և որ այս Պաղիլիքային այրը կը կազմէր ինքնին։ Այս Պաղիլիքան անդամատակներ ալ ունէր, որոնք իրարմէ 5 մէթրի չափ բացուածք ունէին։ Կոստանդիանոսի Պաղիլիքան, 65-75 սիւներ ունէր, ունէր նաև երեք գլխաւոր դուռեր, ասոնցէ մին Կայսերական Դուռ կը կոչուէր։

Ս. Գերեզմանի շէնքերուն բուն Կոս-

տանդիանոսեան շրջանը կը փակուի, 4 Մայիս 614 թուականին և այս բոլոր գեղեցիկ շինութիւնները Պարսից արշաւանաց ժամանակ հրոյ ճարակ եղան։

Մոսեսոստի (616-626) վիճակեցաւ վերանորոգելու վերոյիշեալ երկու հրկիւռուած և այրիացաւ եկեղեցիները, պահելով Կոստանդիանոսեան շէնքերուն էական և հիմնական մասերը, ոչ անշուշտ առաջինին ճոխութեամբը։

1009 թուականին Հաքիմ խալիֆան հրամայեց քարուքանդ ընել և հիմնադրական կործանել այս շէնքերը, ի մասնաւորի Ս. Գերեզմանին շէնքը։ Հաքիմի քանդուցներուն մէջ կործանեցան Ս. Յարութեան Տաճարը, Գողգոթան և մատուռը և այլն։ Քանդուած Սրբավայրերը մօտ 150 տարիներ մնացին նոյն կիսակործան վիճակի մը մէջ։ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրը, 1042 թուականին դահ բարձրանալով, 1048 թուականին յաջողեցաւ վերաշինել Ս. Գերեզմանը և յարակից շէնքերը։ Երբ Ուալկիրները 1099 թուականին երուսաղէմը գրաւեցին, Մոնոմախոսի կողմէն կատարուած շինութիւններն է որ գտան։ Ուալկիրները, Ռոման ոճով մայր եկեղեցի մը կառուցին և բոլոր շէնքերը մէկ յարկի տակ առին, այսինքն՝ Գողգոթան, Պատանատեղին, Գիւտ Ուալը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին և այլն։ Ուալկրաց օրով շինուած շինութիւնները 10 տարիներ տեւեցին, և այժմեան Ս. Յարութեան Տաճարը, մեծ մասամբ Ուալկիրներու օրով շինուած շինութիւններն են։ Ուալկրաց պատմիչ, Տիւրոսի Աբդ. Կիւլոմ Տիւրացին հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Ուալկիրներու կատարած շինութիւններն ու փոփոխութիւնները Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս։

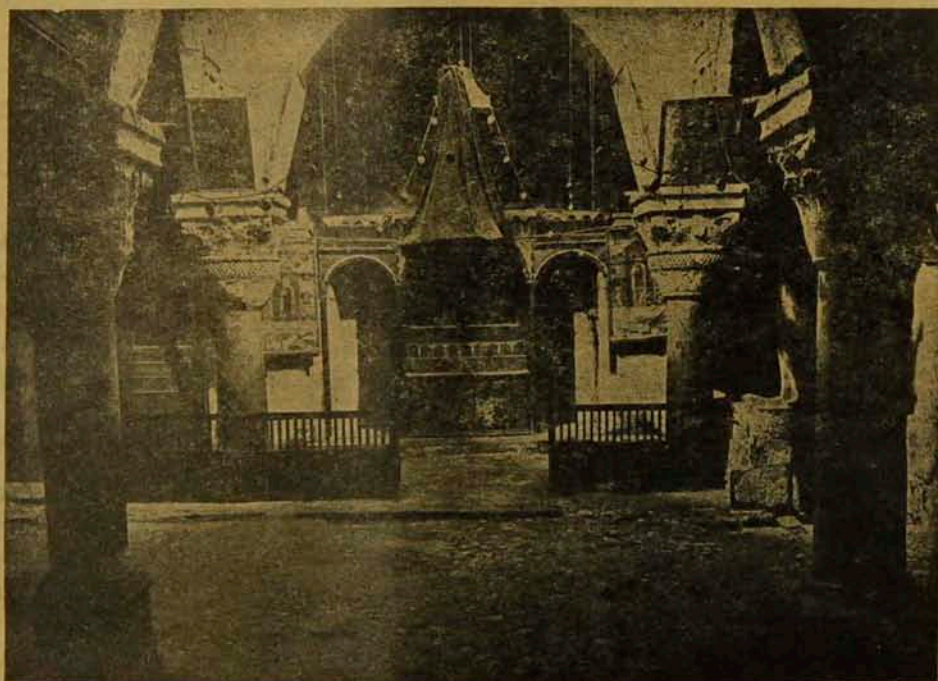
«Լատիններու գրաւումէն առաջ Գողգոթան, հրէից սովորութեան համաձայն, Ս. Յարութեան եկեղեցիի շրջափակէն դուրս կը մնար, բայց երբ մերիները (Ուալկիրք), Լատուժոյ ողորմութեամբը քաղաքը գրաւեցին զօրաւոր բազկաւ (In manu forti), նոյն շէնքը իրենց խիստ նեղ երեւցաւ։ Նախկին եկեղեցիին վրայ աւելցուցին հաստատուն և խիստ բարձր շինուածք մը, որ հին մասերը ամփոփելով միեւնոյն շէնքին

մէջ կը բովանդակէր խնդրոյ նիւթ եղող տեղերը»։

Գալով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին շինութեան խնդրոյն, պէտք է ընդունիլ թէ, այս եկեղեցին խաչակիրներէն առաջ գոյութիւն ունէր արդէն։ Հ. Վէնսան պաղեստինագէտը, իր «Նոր Երուսաղէմ»-ը (*) անունով հոյակապ ուսումնասիրութեան մէջ, այս եկեղեցին, պատմական և հնախօսական տուեալներով, մանրամասն քննութեան ենթարկելով, այն եզրակացութեան կը հասնի թէ, խաչակիրները չէ որ այս եկեղեցին շինած են, այլ նորոգած են զայն, պահելով այս եկեղեցիին նախ-

են որ շինած են այս եկեղեցին։ Ուրեմն կրնանք եզրակացնել թէ, Հայերը շինած են այս եկեղեցին, մեզի յատուկ և ազգային ու եկեղեցական ճարտարապետութեան ուճովը։

Պատանատեղիէն դէպի արեւելք յառջանալով, Հայոց սեպհական Հանդերձից Բաժանման և Յունաց Փուշ-Պսակ մատուռներուն միջև անփեղկ բարձր դուռ մը կը տեսնենք, այս անփեղկ դրան վրայ կը գտնուին Հայոց սեպհական 3 պատկերներ և 3 կանթեղներ։ 29 քարէ աստիճաններէն վար իջնելով, Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին կ'իջնենք, որ՝ ստորերկրեայ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, Գալս Բան Գորգուրիւնը

կին յօրինուածքը «հիանալի յարգանքով մը»։ Ուրեմն ո՛չ խաչակիրները և ո՛չ ալ Բիւզանդացիները շինած են այս եկեղեցին, ուրեմն մեզի կը մնայ ընդունիլ թէ Հայերն

եկեղեցի մըն է և Ս. Յարութեան Տաճարի մակարդակէն 16 ոտք խորութիւն մը ունի։

Այս եկեղեցին, արեւելքէն-արեւմուտք 75 ոտք երկարութիւն և հիւսիսէն-հարաւ 40 ոտք լայնութիւն մը ունի։ Աստիճաններու վերի կամարներ և կամարներու հորիզոնական ագուցումներ կան, որոնք դէպի վարէն եկեղեցիի կամարներուն կը միանան։ Ունի 2 մարմարիոնեայ և 2 կրանիթեայ չորս խոյակազարդ սիւններ, որոնց

(*) S^h J^h Jérusalem, Recherches de Topographie, d'Archéologie et d'Histoire.

— Tome Second, Jérusalem Nouvelle, par les P P. Hugues Vincent et A. F. M. Abel des Frères Prêcheurs. Librairie Victor Lecoffre, J. Cabalda, Editeur, Rue Bonaparte, 90. Paris 1914, էջ 132-134.

վրայ կը բարձրանայ եկեղեցիին զմբէթը, որ վեց պատուհաններ ունի և Ս. Յարութեան Տաճարին արեւելեան կողմը գտնուող Հապէշներու վանքի բակին վրայ կը բացուին: Եկեղեցին երկու սեղաններ ունի, մէջտեղինը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սեղան, իսկ աջակողմեանը Ս. Յովհաննէս Կարապետի սեղան կը կոչուին: Հայկական հնամենի աւանդութեան համաձայն, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը երուսաղէմ ուխտի եկած է, և եօթը տարիներ ճգնողական և մտածողական կեանք անցուցած է Գիւտ Սաչի սրբավայրին մէջ, այս պատճառաւ Հայերը հետագային այս եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լու-

նան Աստուծոյ այնպիսի տաժանելի կերպիւք դալ, այլ ոտնաքայլ ընթացամբ հրաւիրէր զնա գնալ: Եւ այսպէս երանելի Հայրս մեր եկն ի Ս. Քաղաքս Երուսաղէմ, և անարժան համարէր զինքն մտանել ի Ս. Գերեզմանն Աստուածընկալ: Վասն որոյ ասի թէ ի Սաչգիւտն ճգնեալ մինչև ցեօթն ամ, վասն այնորիկ կոչեցին զեկեղեցին յանուն նորին Ս. Լուսաւորիչ: Եւ ապա յաւուր մեծի Շաքաթի Ճրագալուցին ի մտանելն ի Ս. Գերեզմանն, ի պատիւ արժանաւորութեան երանելոյն վառեցան ամենայն կանթեղքն որ կային ի Ս. Գերեզմանն: Եւ ասաց. Լոյս գուարթ... ու:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին ներքնամասը

սաւորիչ անունով անուանած են որ նախապէս Ս. Խաչի եկեղեցի կը կոչուէր և ոչ թէ Ս. Հեղինէ:

Յովհաննէս եպօ. Երուսաղէմացին իր Պատմութեան մէջ (էջ 179), հետեւեալ կերպով տեղեկութիւն կուտայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի երուսաղէմ ուխտագնացութեան մասին. «Լուսաւորիչն մեր Ս. Գրիգոր մինչ ճգնէր ի Սեպուհ լեառն՝ կամեցաւ գալ յերկրպագութիւն ամենասուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի, բայց ոչ հետիոտտ, այլ երեսփարչ և ի վերայ ծնկացն: Զոր եւրեւեալ Սերովբէին ոչ թոյլ ետ նմա հրամա-

1719 թուականին Յոյներ և Լատիններ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ իրենց սեպական բաժիններուն մէջ նորոգութիւններ կատարելու արտօնութիւն ստացած ըլլալով, Գրիգոր Շղթայակիր իր պատրիարքական ընտրութենէն (1715) քանի մը տարի վերջը կը յաջողի արքունական արտօնագիր ստանալ ու կը զրկէ զայն Երուսաղէմ իր փոխանորդ Հաննէ եպիսկոպոսին, որ անմիջապէս նորոգութեանց կը ձեռնարկէ: Այս առթիւ կը նորոգուին Բ. Գողգոթայի մեր վերնայարկ եկեղեցին, Ուշաթափման տեղին, Իւզարբերից սեղանը, Հանդերձից

Բաժանման և Յովսէփ Արեմաթացւոյն մատուները: Կը նորոգուին մեզի հետեւակ (եամաք) Դպտոց տեղերը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, անոր տանիքը, սանդուխն երկու կողմերուն վրայ կը կառուցուին երկու փայտեայ վերնատուններ և կամարներուն մէջ նոր սենեակներ կ'աւելցուին: Կը դրուին և կ'օծուին նաև Աւագ սեղանին և Ս. Կարապետի սեղանին, ինչպէս նաև կը զետեղուին ինչ ինչ նկարներ կամարներուն, սրահներուն և գմբէթին միջև ինչպէս որ ցոյց կուտան նկարներուն վրայ դրուած յիշատակարանները:

Հաննա այսպէս կը նկարագրէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի նորոգութիւնը. «... Որ և ի ՌՃԿԸ (= 1719) թուին՝ մերձ աստիճանին զերկու կամարն որ լցեալք էին հողով և բլրացեալ էր աղբիւսն յառաստաղէ կամարացն մինչեւ ցլատակն՝ Աստուծով յատկեալ ի դուռս հանաք զհողն ամենայն: Եւ յամի շինութեան Սրբոյ Յարութեան զտեղին զայն նորոգեալ կատաղունիս? շինեցին երկուց կողմանց, և կաթուղիկէի զվեց լուսամուտն որ բնաւին փակեալ էին քարիս և ծեփով՝ նոր քացաք, և երկաթիւ ամրացուցաք ի փառս սրբոյ խաչին Քրիստոսի» (էջ 190):

Կը կարծուի թէ չորս սիւները և անոնց խարխիւներուն նիւթերը ուրիշ տեղերէ բերուած ու յարմարցուած են:

Հաւանաբար այս առթիւ, տեղւոյն երկու սեղանները կը վերանորոգուին, սենեակներ և պահարաններ կը շինուին, ինչպէս որ անոնց վրայ դրուած յիշատակարաններէն կարելի է մականբերել:

Այս եկեղեցին իր խորքին մէջ նմանութիւններ կը ներկայացնէ էջմիածնի, Բագրեւանդի, Գլակայ և ուրիշ հայկական Մայր Տաճարներու հետ: Այս եկեղեցին, ինչպէս նաև ամբողջ Ս. Յարութեան Տաճարը, Հաքիմ խալիֆային կողմէն 1009 թուականին կործանուեցան:

Ուսակիրներու օրով այս եկեղեցին կիսակործան եկեղեցիի մը երեւոյթը ունէր: Ուսակիրները, այս եկեղեցին վերանորոգեցին և պահեցին շէնքին սկզբնական յատակագիծը որ հայկական ոճով շինուած եկեղեցի մըն էր: Սուլթան Սալահատինի երուսաղէմի հայոց Աբրահամ պատրիարքին տուած հրովարտական մէջ ուրիշ վան-

քերու և եկեղեցիներու կարգին այս եկեղեցին ալ կը յիշատակուի «Ս. Յարութեան ետին գտնուած տեղը», այսինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի եկեղեցին կ'ակնարկէ: Պէտք է ի մտի ունենալ թէ, Ուսակիրներու երուսաղէմը գրաւելէն առաջ, հայերը Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ Սրբաժայրերուն մեծագոյն մասին տէրն էին, ինչպէս ցոյց կուտան հրովարտականները: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին վերջին վերանորոգութեան գործը մօտ չորս տարի (1938-1941) տեւեց, մէջը հաշուելով նաև նորոգութեան ընթացքին, յառաջ եկած ինչ ինչ դժուարութիւնները և արգելքները:

Եկեղեցիին սալայատակը ամբողջովին ի նորոյ ամուր և սրբատաշ մարմարէ քարերով (միզի եահուտի), իսկ երկու սեղաններուն առջևի մասերը փայլուն մարմարով ռալարկուեցան: Եկեղեցիին ենթակողմերու (Bas-coté), աստիճաններուն առնթեր, երկու յետսախորշերը ծածկող մասերուն մէջ պրոնզէ հայկական գծագրութեամբ գեղեցիկ վանդակաորմեր շինուեցան:

Եկեղեցիին կողակներուն (Abside) փայտաքանդակ, հին խաչկալները վար առնուեցան: Երկու հին խորաններուն տեղ, երկու նոր, հայկական կաթուղիկէ ոճով, գեղաքանդակ և խաչազարդ, գունաւոր մարմարէ գոյգ սիւներով, որոնք պելճիգայէն բերուեցան, նոր խաչկալներով կառուցուեցան, մին միւսէն գեղեցիկ երկու սեղանները՝ եկեղեցիին վայելչութիւնը կ'արտացոլացնեն երբ լոյսը գմբէթի պատուհաններէն ներս կը թափանցէ:

Այժմ՝ Հայերը, գծուած նկարները տեղւոյն մէջ զետեղելէն յետոյ, իրաւունք կ'ունենան հպարտանքով դիտելու իրենց շքեղազարդուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, իբրև հայկական ճարտարապետութեամբ գեղեցկացած, վերանորոգուած և նկարազարդուած հայկական տաճար մը, և ասով հայերը Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս իրենց հին փառքերը վերանորոգելով ու հաստատելով՝ կ'ունենան իրենց «Ամենափառաւոր Եկեղեցին...»:

ՊԱՐԳԵԻ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԷՍԵԱՆ